

Kiss Gy. Csaba

Jegyzetek a magyar átmenet historiográfiájához

Kérdés: Vajon Csoóri Sándor a demokratikus ellenzékhez tartozik?

Válasz: Nem.

Kérdés: Nem ellenzéki?

Válasz: De igen.

Kérdés: Nem demokrata?

Válasz: De igen.

(Beszélgetés egy újságíróval 1988-ban)

Bevezetés

Gazdag szakirodalma van már a magyarországi politikai átmenetnek – idehaza és külföldön is. Átmenet: ezt a fogalmat kívánom használni a hazai közbeszédben és szakirodalomban eluralkodott rendszerváltás/rendszerváltoztatás terminus helyett. Ezt a fogalmat egyébként akár hungarikumnak is tekinthetjük, más nyelveken általában nem így nevezik. A fordulat ugyanis nem egyik napról a másikra következett be, hanem inkább szűken véve is legalább három évig tartó folyamat volt nálunk. Ezen túl az is némiképp félrevezető, hogy „rendszer” és „rendszer” föltételez, mintha diktatúra és demokrácia csereszabatos volna, továbbá attól a tényezőtől sem lehet eltekinteni, hogy a történelmi átalakulás egyúttal az ország függetlenségének a visszaszerzésével járt. Érdeemes volna harminc év után alapos vizsgálat tárgyává tenni a hazai átmenet képét a nemzetközi szakirodalomban, amihez természetesen alapos forrásfőltárásra, összehasonlító kutatásra volna szükség. Nagy feladata ez a jelenkor történészeinek. Ezúttal csupán néhány kulcsfogalom értelmezéséhez kívánok adalékot szolgáltatni. Mindenekelőtt azt a „toposzt” szeretném görcső alá venni, amely a magyar ellenzéki mozgalmak kétosztatú megközelítésében, kettős tagolásában jelenik meg.

Népi és urbánus másként gondolkodók?

Előtte azonban két tanulságos példát kívánok bemutatni, hogy miképpen jelennek meg a magyar ellenzékiek nemzetközi kézikönyv jellegű kiadványokban. 2007-ben adták ki Varsóban a Karta Központ (Lengyelország és Közép-Európa jelenkortörténetével foglalkozó alapítvány) gondozásában két kötetben a *Disszidensek lexikona* című kiadványt az 1956 és 1989 közötti Közép- és Kelet-Európa (tehát Oroszországot is ideszámítják) ellenzéki személyiségeinek kiséletrajzaival. Magyarország az első kötetben szerepel. Itt 23 kiséletrajz olvasható, ebből 16-an számíthatók az ún. demokratikus ellenzék köréhez, hárman képviselik a Magyar Demokrata Fórumot (MDF), hárman vannak 1956 szereplői közül, egy fő pedig a Fideszből. Az NDK-s múlt földolgozásával foglalkozó szövetségi

német alapítvány folyamatosan frissített online enciklopédiája a varsói példát követve 150 kiséletrajzot közöl az ellenzékiekről.¹ A varsói kiadvány volt ehhez a kiindulópont. Itt szintén 23 magyar nevet találunk. Ebből 15 fő az egykori SZDSZ-t képviseli, három az MDF-et, mellettük szerepel még Bibó István, Donáth Ferenc, Krassó György, Orbán Viktor és Rácz Sándor. Visszatekintve nem is értem, miért csodálkoztam annak idején – 1990. február és március fordulóján –, amikor a Bem téri MDF-központban fölkeresett a csehszlovák nagykövetség egyik diplomatája, aki Havel elnök meghívását hozta az április 9-ei pozsonyi csehszlovák–lengyel–magyar csúcstalálkozóra, és az ő listáján kétszer annyi név szerepelt a meghívandók között az SZDSZ-ből, mint az MDF-ből. Csupán azt kérdeztem tőle, a prágai várban vajon ennek megfelelő választási eredményeket várnak Magyarországon?

Majdnem kizárólagossá vált a hazai történeti kutatásban és a publicisztikában az ellenzék említett két fő irányzatra való tagolása. Rendre eltekintenek attól, hogy ennek a narratívának az eredete a kommunista hatalomhoz kötődik. Csupán az MSZMP két határozatát idézem. A Politikai Bizottság 1982. március 30-ai ülésén hangzott el az ellenzékről: „A létező csoportosulások közt felismerhető egy polgári beállítottságú, álradiális, kozmopolita vonásokkal rendelkező csoport és egy nacionalista nézeteket valló, a népies hagyományokra hivatkozó mag.” Négy évvel később pedig a következőképpen fogalmazott a párt legfelsőbb testülete: „Az ellenzéki-ellenséges tevékenységen belül változatlanul két irányzat figyelhető meg: a polgári radikális csoportosulás és a nacionalista vagy nemzeti radikális irányzat.” Magától értetődő, hogy a két világháború közötti népi-urbánus vita szembenállására emlékeztet ez a képzet.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kommunista kultúrpolitika hosszabb ideje előszeretettel alkalmazta ezt a megosztó formulát a szellemi élet kézben tartásához, úgy manőverezve, hogy az egyensúly látszatát és egyben feszültséget keltsenek köztük. Mivel pedig az ellenállás a kádári Magyarországon is – ahogy térségünk többi országában – a kulturális élet keretében kezdett formálódni, igyekezett a kommunista hatalom ezt a megosztásra és manipulációra kipróbált eszközt az egész ellenzékre kiterjesztve használni. Többek között olyasmit is sugallva, hogy a *haza és haladás* 19. századi nemes hagyománya mintha így különvált volna, az egyik csoport mintha kizárólag a nemzeti érdeket, a másik pedig kizárólag a haladást tűzné a zászlajára. Ez a kettősség pedig manicheisztikus jellegénél fogva még a kölcsönös szembenállás élezésére, előítéletek szítására is alkalmas volt.

Tanulságos volna az ügynöki jelentések nyelvének tanulmányozása e kettősség szempontjából. Csoóri Sándor körét például már az 1970-es évek elejétől a titkosszolgálat jellemzően „Subások”-nak nevezte. Amihez, úgy gondolom, nem kell magyarázat. A nemzetközi kontextust tekintve pedig mintha a 19. századi Oroszország *narodnyikjairól* és *zapadnyikjairól* volna szó, két pólusról, vagyis a falusi nép közé járókról és a nyugatosokról.

¹ *Biographisches Lexikon – Widerstand und Opposition im Kommunismus (1945–1991)*. Berlin, Robert-Havemann, 1993.

Tizenkét évvel ezelőtt például Szabó Máté így magyarázta a jelenséget: „Magyarországon a két világháború között kialakult népi és urbánus irányzat elkülönülése, konfliktusa, illetve kooperációja vált az ellenzéki gondolkodás fő vízválasztójává.”² Az egyik oldalon vannak tehát a népiek vagy populisták, a másik oldalon pedig a liberálisok vagy nyugatosok. Figyelmen kívül hagyva, hogy mekkora mértékben különbözött a két világháború közötti népi-urbánus vita politikai és társadalmi kontextusa az 1980-as évektől, nem beszélve az eszmetörténeti folytonosság hiányáról, továbbá arról, hogy a kommunista diktatúra már legalább negyedszázada fölszámolta a magyar paraszti társadalmat.

A visszatekintésekben pedig még élesebbnek látszik a szembenállás. Demszky Gábor, az MSZP-vel éppen koalícióban lévő SZDSZ fővárosi polgármestere 1997-ben mondta egy interjújában:

„Talán a legfontosabb különbség a népi ellenzék és a demokratikus ellenzék között a hatalomhoz való viszony volt: ők megtűrt módon, de publikálhattak az Aczél-korszakban, a lehetőségekkel éltek és tárgyalásban voltak. Mindenféle megegyezés született arról, hogy mit igen és mit nem. Mindig volt hajlandóságuk a »rendes nemzeti kommunisták« elfogadására.”³

Általában véve az is elmondható, hogy a nyugati világnak a „kelet-európai” disszidensekről kialakított képében jó ideig egy övezetbe tartozónak számított az egész szovjet befolyás alatti világ. A disszidens az ő szemükben leginkább a valahai orosz értelmiség társadalomboldogító eszmék fűtötte összeesküvőire emlékeztetett. Disszidensek, akik szemben állnak a diktatúrával, elit csoportok, amelyek másként gondolkodásukkal valamiképpen kívül vannak a rendszeren, nemegyszer a társadalom periferiáján. Ezen a megközelítésen talán valamennyire az 1983-ban Milan Kundera által indított Közép-Európa-vita módosított, amikor Czesław Miłosz, Konrád György és mások írásai nyomán kezdett kirajzolódni a nyugati megfigyelők előtt a különbség a mi térségünk és a Szovjetunió között.

Később azután átrajzolta a képet a lengyel Szolidaritás tömeges nemzeti mozgalma is. Nem tanulság nélküli, hogy nálunk a magát „demokratikus ellenzéknek” nevező csoportosulás kezdte el határozottan a népiek, népiesek, népi kör megjelölést használni, jóval még a politikai szerveződés ideje előtt.⁴ Emlékezetes, hogy az első lakiteleki találkozon (1987. szeptember) Bíró Zoltán félre nem érthetően kijelentette, hogy a jelenlévők közössége nem tekinthető népi tábornak. Nem is volt az, elegendő csupán a résztvevők névsorát szemügyre venni, szinte nem volt olyan későbbi parlamenti párt, amelynek ne lett volna ott tagja.

A kétosztatú modell nézetem szerint bizonyos fokig a pártszerveződés, illetve az 1988 utáni politikai helyzet visszavetítése az átmenet korábbi időszakára. Érdeemes volna végiggondolni, milyen érdekeket szolgált e kettősség fönntartása és belesulykolása a közösségi emlékezetbe. Az 1980-as évek közepére sokrétű színes nemzeti ellenállási

² Szabó Máté: A szocializmus kritikája a magyar ellenzék irányzatainak gondolkodásában 1968–1988. *Politikatudományi Szemle*, 18. (2008), 1. 7–36.

³ Demszky Gábor interjúja (1997. június 25.). In Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994)*. Budapest, L'Harmattan, 2019. 151.

⁴ Például Szabó Miklós a *Beszélő*ben.

mozgalom fokozatos kibontakozásának lehettünk tanúi, valójában ez volt a civil szerveződés virágkora, a „körök kora”, ahogy Diczházi Bertalan elfelejtett kiadványának (1988) a címe mondja.⁵ Ennek az erjedésnek sajnos nem született összefoglaló áttekintése. Egyesületek, félig legális klubok vonzották az érdeklődőket, ahol ellenzéki írók, a Szabad Európa által hírbe hozott ellenzéki értelmiségiek léptek föl, jelentős környezetvédő mozgalom (Duna Kör) formálódott, békemozgalom csírái jelentek meg. Fontos féllegális intézményi formát jelentett például a Klubtanács.

Az Írószövetség 1981-es és 1986-os közgyűlése ellenzéki többségű választmányt választott, ezekben az esztendőekben szinte állóháborúra emlékeztető küzdelem zajlott a szövetség és a hatalom között.⁶ A fiatal írók 1981-ben fölfüggesztett József Attila Köre csak némi szünet után folytathatta a tevékenységét. Ennek a sokféle eredetű és hátterű rajzásnak meglehetősen széles volt az ideológiai spektruma. Mindehhez még hozzá lehet számítani egyes tudományos intézetek (Pénzügykutató Intézet, MTA-kutatóintézetek) kritikus gondolkodást formáló műhelyeit, továbbá a „köztes nyilvánosság”⁷ olyan fórumait, mint a *Mozgó Világ* (1983-ban kergette szét a hatalom a szerkesztőséget), a tatabányai *Új Forrás* (1984-ben itt jelent meg Nagy Gáspár Nagy Imre emlékét idéző költeménye), a szegedi *Tiszatáj* (1986-ban tiltották be) és más irodalmi-kulturális folyóiratokat. A szamizdat kiadványokhoz képest ezek szélesebb körű olvasóközönséghez jutottak el, így hatásuk nagyobb lehetett a „másként gondolkodás” terjesztésében.

Nálunk nem terjedt el másként gondolkodó értelmében a disszidens, mivel ez a szó, mint tudjuk, mást jelentett a magyar közbeszédben. Lengyel meghatározás szerint a „disszidens” (*dysydent*) olyan személy, aki szemben áll az uralkodó politikai ideológiával, és ennek következtében megtorlásoknak lehet kitéve. Václav Havel szerint „a disszidens-lét nem szakma, amelyért napi 24 órát áldozna az ember, hanem mindenekelőtt bizonyos egzisztenciális hozzáállás”.⁸ Bozóki András tavaly megjelent könyvében így fogalmaz rólok: „akik nemcsak szemben álltak a diktatúrával, de kívül is maradtak a társadalomra kényszerített »konszenzuson«”.⁹ Következésképpen elsősorban olyan művészek és értelmiségiek kis csoportjairól lehetett szó, akik bizonyos fokig független életformát tudtak maguknak biztosítani. Magyarországi megjelenésükről a következőket olvashatjuk a könyvben:

„a disszidensek önálló csoportként csak az 1970-es évek második felében szerveződtek meg. Eleinte inkább egyes »másként gondolkodók« egymáshoz csak lazán kapcsolódó rendszerkritikus akcióiról lehetett szó. A disszidensek fénycora az 1981–88 közötti időszakra esett; már szorosabban és politikai célok szerint együttműködve, demokratikus ellenzékként határozták meg önmagukat.”¹⁰

⁵ Diczházi Bertalan: *Körök kora*. Budapest, (k. n.), 1988.

⁶ Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter (szerk.): *A másik Magyarország hangja (Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről)*. Lakitelek, Retörki, 2016.

⁷ Németh György kitűnő terminusa a *Mozgó Világról* írott monográfiájából. Németh György: *A Mozgó Világ története (1971–1983)*. Budapest, Új Palatinus-Könyvesház, 2002.

⁸ Václav Havel: *A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony, Madách, 1991.

⁹ Bozóki (2019): i. m. 56.

¹⁰ Bozóki (2019): i. m. 59.

Figyelemre érdemes, hogy az ún. demokratikus ellenzék eszmetörténeti háttérét, föllépésének módját, akcióit számos jelenkortörténeti munka, visszaemlékezés tárgyalja, pontos meghatározása mindazonáltal nem született. Sehol senki nem fogalmazta meg, pontosan ki tartozott ehhez a csoportosuláshoz, készült-e valamilyen nyilvántartás az ide tartozókról, voltak-e ennek egyértelműen meghatározott kritériumai. „A demokratikus ellenzék mai formájában politikai vélemény- és magatartásformáló csoportosulás.”¹¹ A szabaddemokrátákról készült dokumentumfilmben¹² pedig Konrád György egyszerűen annyit mondott, a demokratikus ellenzék valójában egy baráti társaság volt.

Hamis képek az MDF-ről

Tanulságos, hogy Bozóki András összefoglaló munkájában hogyan mutatja be az MDF-et. Különösebb elemzés nélkül írja: „a népi örökséget hordozó szellemi mozgalomként jött létre 1987 szeptemberében”,¹³ majd annak a Krasznai Zoltánnak a véleményét idézi, aki később ellentmondásos magatartásával a mozgalom helyét nem találó szereplőjévé, bomlasztójává vált. Hivatkozik továbbá Lengyel Lászlóra, aki szerint: „Az MDF »alapító atyái« a két világháború között kialakult népi ideológia újraélesztésére törekvő humán értelmiségiek voltak.”¹⁴ Ez a sommás megállapítás figyelmen kívül hagyja, hogy annak idején meglehetősen sokszínű volt ez az ideológia.

Bizonyos tekintetben sajátos mitológiát épített föl munkájában a politológus a formálódó MDF-ről. Két alaptétele: hogy nem más, mint újraélesztett „népi” mozgalom, illetőleg hogy Pozsgay Imre indította útjára. E két tételnek azonban igen sovány a bizonyító anyaga. A népi mozgalom (zárójelben: ez sem olyan fogalom, amelynek megítélésében konszenzus van) hagyománya valóban jelen volt – különböző módon és mértékben – az alapítói kör gondolkodásában. De a lakiteleki nyilatkozatba a súlyos válság leírása mellett két követelés került bele: egy fórum életre hívása és a független sajtótermékek, vagyis a szólás- és sajtószabadság. Volt ugyan, aki a mozgalmat a Népfront keretében képzelte el, de a jelenlévők többsége ezt nem fogadta el, és nem mellékes: maga a szocializmus szó nem szerepelt sem az 1987-es, sem az 1988-as nyilatkozatban.

Pozsgay Imre egyébként a találkozó tervezése idején eleinte nem is volt a meghívandók között, mindennek előtt az szólt meghívása – vendégként vett részt a tanácskozáson – mellett, hogy az ellenzékiiség bélyegétől, rendőri akciótól tartó vidéki értelmiséget ne riassza vissza a részvételtől. Pozsgay Imre egyébként az egész magyar átmenetnek egyik fontos szereplője volt, így tartotta számon a nyugati politika és közvélemény is. Való igaz, jó személyes kapcsolatban volt Bíró Zoltánnal. Az MDF elnöksége azonban 1989 szeptemberében, mint ismeretes, saját köztársasági elnök jelölése mellett döntött. Alapvető tévedésnek tartom, hogy Bozóki az MDF kibontakozó mozgalmát kizárólag

¹¹ Kőszeg Ferenc: Ne csak építkezz... Politizálj. *Beszélő*, (1987). 19.

¹² Solyom András: *A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke*. [Dokumentumfilm.] 2009.

¹³ Bozóki (2019): i. m. 281.

¹⁴ Bozóki (2019): i. m. 281.

az ún. népi írókhoz köti. Talán a paraszti származás alapján tette a szerző, a lakiteleki meghívólevél hét aláírója közül azonban csak hárman sorolhatók ebbe a kategóriába (Csoóri Sándor, Fekete Gyula és Für Lajos).

A mozgalom ideológiai egyneműsítése mindenekelőtt arra szolgál, hogy bele- és visszaszorítsa az MDF-et a két világháború közötti (amúgy igen széles spektrumú) „népi eszmerendszer” keretébe, amelyet olyan elavult kategóriákkal jellemez, mint „szekértábor”, tekintélyelvűség és romantikus illúziók. Így a másik, úgymond progresszív, korszerű, realista pólushoz (ún. demokratikus ellenzék) képest maradi, hogy ne mondjuk, reakciós, délibábok káprázatában élő tábor. Akár a „harmadik út” vitatott fogalmának fölületes értelmezése is megér egy szót, ez ugyanis figyelmen kívül hagyja, hogy különböző dimenziókban egészen más jelenségekre utal. Tagadja részint a dichotóm megközelítés (kapitalizmus-szocializmus) kizárólagosságát, és hangsúlyozza a sajátos adottságok figyelembevételét, külpolitikában pedig nem fogadja el a bipoláris világrendet. Így szemlélve viszont nem volna beleszorítható egy egyszerűsítő képletbe.

Összegzés

Néha mintha az 1990-es szabaddemokrata választási kampány jelszavai és érvekészlete jelenne meg ismét előttünk Bozóki András könyvét olvasva. Teljesen figyelmen kívül hagyja a szerző – bizonyára nem ok nélkül – az MDF kezdettől fogva meglévő ideológiai sokszínűségét. A tárgyi pontatlanságok kérdése külön téma volna, hiszen már jó ideje rögződött pontatlanságokról beszélhetnénk. Csak az 1986 decemberében megtartott ’56-os emlékkonferencia példáját mondom, ahol a szerző szerint már-már bojkottnak tekinthetően maradt távol a „népi” ellenzék. Személyes tanúként mondhatom, jelen volt Für Lajos, Lezsák Sándor s magam is. Csoóri és Csurka valóban nem, mivel újdonsült tagjai voltak a politikai küzdelem frontvonalába került Írószövetség új elnökségének.

Befejezésül csupán még annyit: szükség volna a harminc évvel ezelőtti történések különböző látószögekből, más-más szemléleti kiindulópontokból történő elemzésére. Nem tagadom a baloldali liberális nézőpont jogosságát, de így óhatatlanul egyoldalú lesz a kép. Talán a különböző látószögekből készült képek egymás mellé helyezése, szembesítésük egymással segíthetne annak megértésében, valójában mi is történt akkor Magyarországon.

Felhasznált irodalom

- Biographisches Lexikon – Widerstand und Opposition im Kommunismus (1945–1991).* Berlin, Robert-Havemann, 1993.
- Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994).* Budapest, L’Harmattan, 2019.
- Diczházi Bertalan: *Körök kora.* Budapest, [k. n.], 1988.

- Havel, Václav: *A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony, Madách, 1991. (Eredeti kiadása: Václav Havel: *Moc bezmocných*. [h. n.], [k. n.], 1978.)
- Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter (szerk.): *A másik Magyarország hangja (Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről)*. Lakitelek, Retörki, 2016.
- Kőszeg Ferenc: Ne csak építkezz... Politizálj. *Beszélő*, (1987), 19.
- Németh György: *A Mozgó Világ története (1971–1983)*. Budapest, Új Palatinus-Könyvesház, 2002.
- Slownik dysydentów*. Warszawa Osrodek Karta, 2007. I.
- Sólyom András: *A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke*. [Dokumentumfilm.] 2009.
- Szabó Máté: A szocializmus kritikája a magyar ellenzék irányzatainak gondolkodásában 1968–1988. *Politikatudományi Szemle*, 18. (2008), 1. 7–36.

Ajánlott irodalom

- Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): *A magyarság esélyei: a tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Lakitelek–Budapest, Antológia–Püski, 1991.
- Lengyel László: Alapító atyák. *Kritika*, (1993), 9. 3–9.